

УДК 346.21+347.191

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ АКЦІОНЕРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ДОРЕВОЛЮЦІЙНОЇ РОСІЇ

Лукач І.В., к. ю. н., доцент
кафедри господарського права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена історії становлення акціонерного законодавства дореволюційної Росії. В результаті дослідження зроблено висновок про невідповідність законодавчого закріплення правового становища акціонерних товариств потребам часу та наводяться авторські аргументи. Окремо аналізується сепаратне (статутне) акціонерне право.

Ключові слова: акціонерне товариство, акціонерна компанія, акціонерне законодавство, історія законодавства дореволюційної Росії, сепаратне право.

Статья посвящена истории становления акционерного законодательства дореволюционной России. В результате исследования был сделан вывод о несоответствии законодательного закрепления правового положения акционерных обществ потребностям времени и приводятся авторские аргументы. Отдельно анализируется сепаратное (уставное) акционерное право.

Ключевые слова: акционерное общество, акционерная компания, акционерное законодательство, история законодательства дореволюционной России, сепаратное право.

Lukach I.V. HISTORICAL FORMATION OF CORPORATION LAW IN PRE-REVOLUTIONARY RUSSIA

The article examines the history of formation of corporation law in pre-revolutionary Russia. The study concluded that non-compliance of legislative regulation of corporations to the needs of the time as well as author arguments are given. Separate (statutory) corporate law is analysed in depth.

Key words: company, corporation, corporation law, legislative history of pre-revolutionary Russia, separate law.

Постановка проблеми. До періоду незалежності в історії України найбільшого розквіту акціонерна форма набула за часів Російської імперії. Заради справедливості потрібно відмітити, що на Західній Україні, що входила до складу території Австро-Угорської імперії, акціонерний рух набув ще більшого розповсюдження через сприятливе та прогресивне німецьке законодавство, яке було рецептовано імперією Габсбургів. На жаль, австрійське законодавство, в силу історичних причин, не справило відчутного впливу на формування сучасного акціонерного права України (хіба що в рамках загального впливу німецького права), тоді як акціонерне право Російської імперії, а особливо теоретичні розробки дореволюційних вчених мають відчутний вплив на сучасне українське корпоративне право та науку. До вивчення правового становища акціонерних товариств в дореволюційній Росії зверталися такі вчені, як: О. М. Вінник, І. Б. Саракун, О. Р. Кібенко, В. М. Кравчук, І. В. Спасибо-Фатеева.

Мета статті полягає у реальному регулюванні норм права тогочасних акціонерних відносин та узагальненні як позитивних, так і негативних моментів у їх правовому регулюванні з позицій сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Відмітимо, що інтерес до акціонерних компаній у державних мужів з'явився набагато раніше,

ніж була започаткована перша акціонерна компанія. Так, А. І. Камінка наводив докази ознайомлення Івана Грозного з акціонерними компаніями через переписку монарха з англійською королевою Єлизаветою I, і про проєкти з боку Англії створення англійської московської акціонерної компанії [1, с. 327]. Ще за Олексія Михайловича Романова була думка створити велику компанію з виробництва китоловного промислу та добування сала [2, с. 376]. Разом з тим, складність акціонерної форми стала перешкодою у прагненні російських можновладців розповсюдити нову форму підприємництва у торгівлі. Так, у дореволюційних класичних книгах з юриспруденції не раз наводилися дві такі спроби. Спочатку Петро I в Указі 1699 р. повелів купцям торгувати на зразок торгових людей інших країн через компанії. Проте, як писали голландці, їх тривога щодо концентрації великого капіталу були передчасні, оскільки «російський люд не знає, як почати таке складне підприємство» [1, с. 328-330]. Опір новим формам підприємництва чинився саме російськими купцями, які, на відміну від європейських колег, не були освіченими людьми, а дворяни не займалися торгівлею. Перший проєкт з заснування акціонерної компанії закінчився на етапі підписки. Це був Указ Сенату 1739 р. щодо торгівлі з Китаєм, але протягом двох років підписка так і не відбулася.

Російська компанія з торгівлі з Константинополем 1757 р. стала першою акціонерною компанією. Структура її акціонерного капіталу складалась з 200 акцій, по 500 рублів за кожною, 100 акцій роздали засновникам, а інші розповсюдили. Ця компанія проіснувала до 1762 р. через супротив козаків, які до цього вели активну торгівлю з Константинополем [1, с. 338-340].

Однак, на думку Г. Ф. Шершеневича, акціонерну справу в Росії можна вважати відкритою тільки після виникнення Російсько-Американської компанії 1798 р., яка складалась зі з'єднаних товариств, що виникли після відкриття капітаном Берінгом у 1741 р. Алеутських островів та Аляски з метою експлуатації багатства нових земель. Капітал компанії вже був, у порівнянні з першими російськими акціонерними компаніями, досить великий і складав 724 тис. рублів з розподілом на 724 акції. Важливим є факт, що акції могли вільно відчужуватися за умовою повідомлення про угоду правління компанії [2, с. 377], що свідчить про доволі вільний для тих часів обіг акцій. До того ж ця акціонерна компанія мала всі атрибути сучасних органів управління акціонерним товариством: головним господарем компанії вважалися збори акціонерів, управління справами надано чотирьом директорам, що вибиралися беззмінно.

На початку XIX століття неспроможність однієї акціонерної компанії подала привід до думки про можливість стягнути з акціонерів ту суму, яка залишилася недоотриманою з померлих або неспроможних акціонерів. Найвищий указ 6 вересня 1805 роз'яснив, що оскільки це «абсолютно противно самій суті цього роду компаній», то визнається за необхідне підтвердити щодо цього випадку те правило, що «акціонерна компанія відповідає одним складовим капіталом, а тому ні один з акціонерів її при невдачі не втрачає понад сплаченого капіталу». Цим роз'ясненням погляду на сутність акціонерного товариства фактично і відкривається російське акціонерне законодавство. Маніфест 1 січня 1807 р. про привілеї, що дарували купецтву, зосереджуючи свою увагу на товариствах повному і на вірі, лише побіжно стосується акціонерного. Сутність його зводилась до того, що воно «складається з багатьох осіб, що складаються воедино певні суми, яких відоме число дає складений капітал» [3, с. 384-385].

У 1836 р. вийшло Положення про компанії на акції, яке мало на меті запровадити свободу та одноманітність у створенні акціонерних компаній, проте така мета не була досягнута через концесійну систему. Зауважимо, що Російська імперія так і не перейшла на вже прийняту в Європейських

країнах та США реєстраційну систему. За ради справедливості відмітимо, що було ряд законопроектів 1872 р. та 1894 р. (останній – за головування П. П. Цитовича), які сприйняли загальний ліберальний дух заснування та управління акціонерними компаніями [3, с. 386]. Однак їм не довелося бути прийнятими.

Положення про компанії на акціях 1836 р. (далі – Положення 1836 р.) зі змінами та доповненнями увійшло до Зводу законів Російської імперії у Томі X Зводу законів «Про товариства» під назвою «Про товариства на паях чи компаніях на акціях» [3, с. 114] і було основним джерелом акціонерного права до 1917 р. Вищим органом акціонерної компанії були збори акціонерів, які приймали всі рішення 2/3 від кількості присутніх на зборах. Ведення поточними справами покладалось на правління, колегіальний орган, що вирішував питання більшістю голосів. Члени правління – директори з числа акціонерів компанії, яким належало не менше 50% акцій [1, с. 379]. Таким чином, функції виконавчого органу виконувало правління.

Відзначимо, що Том X Зводу законів Російської імперії, ввівши акціонерну компанію в главу «Про товариства» підпорядкував її дії загальних положень договірної права. У законі не було однозначно висловлено, що акціонерна компанія є юридичною особою, тим не менш, із загального змісту його статей їй надані були всі права такої. Відсутність стосовно акціонерної компанії терміна «юридична особа» пояснювалося тим, що цей термін був «чужим російським законом». Замість нього введено було поняття «стан осіб», яке в інших статтях позначало «союзи, юридична особа яких не підлягає сумніву, як: дворянські, міські та сільські товариства» [5, с. 9].

Норми, присвячені управлінню справами акціонерних компаній, звітності, використанню майна, прав акціонерів, тобто «внутрішнім справам» компаній становили в Положенні 1836 р. не більше 15% від усіх норм. Крім того, майже половина цих норм були відсильні, обмежившись лише постановкою питання вони вказують, що конкретно це питання має бути вирішено в статуті компанії. Така законодавча конструкція, по-перше, цілком відповідала договірній природі акціонерних компаній: у Зводі законів акціонерні компанії були віднесені до різновиду договору товариства, тому в Положенні 1836 р. законодавцем було визначено лише певний правовий мінімум, на його думку сприяючий зміцненню акціонерної форми підприємств, решта залишалось на розсуд засновників та акціонерів. По-друге, у правовій доктрині 1-ої полови-

ни XIX століття в силу об'єктивних причин ще не сформувалася думка про необхідності детальної регламентації внутрішніх відносин в акціонерних компаніях. По-третє, при розробці Положення 1836 р. ставилася на перше місце мета встановити загальні правила установи акціонерних компаній та надання їм привілеїв, тому присвячені цій проблемі норми становили суть і основний зміст закону і служили засобом для досягнення іншої мети – запобігання спекуляції з акціями і заснування фіктивних і безперспективних з економічної точки зору компаній [6, с. 77].

Однак такі доводи були схвальними та актуальними для першої половини XIX ст., тоді як зарубіжна, так і російська юридична наука другої половини XIX ст. вже мала у своєму арсеналі розроблені конструкції як з управління акціонерними компаніями, так і в Європі активно впроваджувалася та набувала популярності реєстраційна система, як демократичний, ефективний, прозорий та зручний для бізнесу спосіб заснування акціонерної компанії. У той же час Російська імперія так і не змогла перейти на таку систему. Проте концесійна система зіграла свою позитивну роль при залагоджуванні не тільки пробілів, але і недоліків застарілого Положення 1836 р., на чому ми зупинимось детальніше.

Невідповідність положень загального законодавства вимогам часу призвела до того, що уряд приймав статuti товариства не на основі закону, а на основі виробленого звичаю, тобто, були узвичаєні положення та процедури, що входили в текст уставів і суттєво відрізнялись від Положення 1836 р. Однак тексти таких уставів могли суттєво різнитись, що не могло позитивно відзначитись на практиці їх застосування. Акціонерне право таких уставів отримало в науці назву сепаратного. Цитович зробив порівняння правового становища акціонерних компаній за загальним законом та за сепаратним правом. За загальним законом: а) підприємства в акціонерній формі допускаються лише за видами «державного господарювання» і не підходили для створення сімейних підприємств (хоча прямо і не заборонялося); б) внески на акції могли бути тільки у грошовій формі, при цьому могли бути зібрані не інакше як через підписку по всій Імперії; в) акції могли бути лише іменні, а не на пред'явника; г) виключена можливість обмеження акціонера у вільному розпорядженні своїми акціями нарівні з іншим майном; д) виключена можливість доплати акціонером іншого платежу за акціями; е) не допускалися особисті фірми акціонерних підприємств; ж) діяльність засновників була доступною для перевірки

та поставлена під контроль, як наслідок – кругова відповідальність засновників одного за інших – тому засновників мало бути не менше двох. Загальному закону не були відомі облигації.

За всіма вказаними пунктами сепаратне законодавство відійшло від загальних начал Положення 1836 р., а саме: а) акціонерна форма отримала широке застосування до кондитерських та кравецьких майстерень; б) майнові вклади переважали, з них, головними чином, складався той еквівалент, за яким видавалися акції новоствореним акціонерним компаніям; в) допускалися акції на пред'явника за умовами, щоб вони не називалися паями, а саме підприємство називалося акціонерним товариством; г) в окремих випадках допускалося обмеження свободи акціонера розпоряджатися своїми акціями; д) акціонеру загрожувала небезпека додаткових платежів, е) без обмеження допускалися особисті фірми; з) діяльність засновників була тайною, а відповідальність за таку діяльність – відсутня; и) випуск облигацій дозволявся будь-якому підприємству [1, с. 380-382].

Такий стан речей в акціонерному праві Л. І. Петражицький порівнював з едиктами магистратів у Стародавньому Римі, підкреслюючи, що норми адміністративного акціонерного права існували незалежно від загального права та всупереч йому [1, с. 382].

Проблеми невідповідності Положення 1836 р. стосувалися не тільки створення управління компанією, російському законодавству були незнані багато положень та конструкцій, пов'язаних з акціонерними компаніями, які вже довгий час активно використовувалися в зарубіжних країнах. Наведемо деякі з них:

1. Реєстраційна система заснування акціонерних товариств, про яку вже йшлося вище.

2. Як в загальному, так і в сепаратному праві не були висвітлені такі важливі положення: а) не було встановлено, яка частина капіталу мала бути сплачена до моменту створення акціонерної компанії [1, с. 384], а також не було закріплено принцип заборони випуску нових серій акцій до повної оплати акцій колишніх серій [6]; б) незначна увага була приділена питанням формування органів компанії, зокрема залишалися відкритими багато питань щодо порядку скликання, винесення питання на розгляд та голосування на загальних зборах; часто правління максимально перебирало на себе функції з управління акціонерною компанією аж до узурпації влади [1, с. 386-387].

3. Російське акціонерне право (ні у Зводі законів ні в сепаратному праві) не мало ні-

яких положень щодо злиття компаній, тоді як в Англії перше законодавче закріплення процедури злиття відбулося ще в 1862 р. та дозволяло компаніям передавати частину майна чи все своє майно іншій компанії за будь-яку винагороду, у тому числі за акції [7, с. 213, 136].

4. Імперському законодавству не була відома така вже популярна в Німеччині корпоративна форма, як товариство з обмеженою відповідальністю. На початку ХХ ст. все більше визнання в Російській імперії отримала необхідність введення товариств з обмеженою відповідальністю. Це пояснювалося тим, що: 1) в Росії була значна кількість сімейно-пайових товариств. Заради досягнення обмеженої відповідальності в акціонерну форму перетворювалися підприємства, які по суті нічого спільного з нею не мали. Виникнення пайових товариств багато в чому пояснювалося бажанням учасників обмежити відповідальність, але при цьому зберегти тісний контроль над акціонерним підприємством. Паї таких товариств розподілялися серед заздалегідь визначеного кола осіб, як правило, між самими «товаришами». Ряд російських правових авторитетів вважали за доцільне замість віднесення пайових товариств до однієї з організаційно-правових форм акціонерної компанії та виділити їх в особливу групу товариств з обмеженою відповідальністю; 2) було величезне число товариств з невеликими капіталами, а потреба в обмеженій відповідальності постійно відчувалася по відношенню до невеликого капіталу; 3) ряд німецьких товариств з обмеженою відповідальністю були допущені до господарювання в Росії [4, с. 12]. У цьому зв'язку хотілося б відзначити спробу П. Цитовича вивести особливу форму «акціонерного товариства», а саме – товариство з перемінним капіталом, близьке за своєю правовою природою сучасному інституту товариства з додатковою відповідальністю [4, с. 7]. Цитович наводив відмінності такого товариства від акціонерної компанії: 1) усувається необхідність наперед визначеної цифри складеного капіталу, і лише потрібно визначити мінімум учасників, але вище такого мінімуму учасників може бути скільки завгодно. В акціонерній компанії учасників у всякому разі може бути не більше числа однакової величини часток (акцій), на які розбита цифра складеного капіталу; 2) майно товариства зі змінним капіталом складається з внесків товаришів, але ці внески різні за розміром, по їх цінності; при цьому скільки внесків, стільки і учасників, і лише хіба визначаються мінімальні та максимальні розміри внесків. В акціонерній компанії внески всі однакові за розміром, але в руках од-

ного акціонера акцій може бути більше або менше; 3) кожен учасник ризикує не тільки втратити свій внесок, але крім того, може бути притягнутий до відповідальності за борги товариства, наприклад, в стільки-то разів зробленого ним внеску. В акціонерній компанії такого притягнення немає: сплативши повну вартість акції, акціонер, має лише права і ніяких зобов'язань. Науковець відмічав те, що в Росії вже є певні юридичні форми підприємств, яким уже відома така конструкція: «тип товариства зі змінним капіталом, більше інших відомий і зміцнілий в Росії, – товариства взаємного кредиту» [8].

5. В Російській імперії були лише окремі спроби розробки конкурентного права, основними суб'єктами якого стали картелі та синдикати. Не можна не відмітити той факт, що у великому Зводі законів були тільки дві статті, які торкалися питання про картельні угоди, обидві знаходилися в Уложенні про покарання [9, с. 268]. Однак, картельні відносини в Російській імперії набули великого значення. Так, відомий економіст Янжул відмічав, що в Росії кількість фабрик у бавовняній промисловості скоротилася в період з 1865 по 1985 рр. на 1/3, а сума виробництва зросла в 3,5 разів [10, с. 23], що свідчило про дуже високий рівень монополізації промисловості.

Потрібно відмітити особливість, що наведені недоліки в регулюванні акціонерними компаніями тільки сприяли їх створенню та концентрації великого капіталу, адже давали можливість для монополізму самим підприємством загалом та правлінню зокрема. На 1 січня 1902 р. в Російській імперії налічувалося 1292 акціонерне підприємство з капіталом у два мільярда. [2, с. 378]. Акціонерна промисловість України, як і монархії Романових в цілому, характеризувалася великою прибутковістю. У другій половині 90-х років ХХ ст. норма прибутку в ній коливалася між 11,5 і 15,6% на капітал, що становило в середньому 13%, майже вдвоє перевищуючи прибутковість західно-європейських підприємств [11, с. 136].

Першою акціонерною компанією, що заснована на території України на теренах Російської імперії, стала Малоросійська компанія здобування цукру з буряків, затверджена положенням від 1830 р. Поступово у формі акціонерних компаній створюються комерційні банки, перші з яких з'являються у Харкові та Києві в 1868 р. [12, с. 21] Поява значної кількості акціонерних товариств у найважливіших галузях промисловості України свідчила про те, що розпочався новий етап становлення великої індустрії. Нагромадження капіталу невеликою кількістю акціонерних компаній у провідних галузях української промисло-

вості стало важливою умовою для створення тут монополій. Економічна криза 1900–1903 рр. безпосередньо призвела до краху сотень невеликих і слабких підприємств та створення ряду великих монополістичних об'єднань. За концентрацією виробництва в основних галузях промисловості Україна займала перше місце в Російській імперії. Так, у 1901 р. на 12 великих металургійних заводах (з 16 діючих) було зосереджено 96% усіх робітників металургії Півдня України. Високий рівень концентрації був характерний також для вугільної промисловості Донбасу. Тут частка 25 акціонерних товариств (з 26 діючих у цій галузі) у 1912 р. становила 95,4% видобутку всіх акціонерних товариств і понад 70% видобутку вугілля в Донбасі. Важливим фактором у монополізації промисловості України в цілому і вугільної зокрема була організація в 1904 р. синдикату «Продвугілля», який об'єднав майже весь видобуток і продаж кам'яного вугілля в Донбасі. Це був один з найбільших синдикатів Російської імперії. До нього входило 18 великих акціонерних вугільних товариств, підприємства яких зосереджували майже 75% усього видобутку вугілля в Донбасі. З 1901 по 1913 рр. число підприємств з кількістю працюючих понад 1000 робітників зросла з 17 до 42 одиниць. На початку ХХ ст. в Україні залишилося тільки одне велике підприємство неакціонерного типу – Сулинський металургійний завод, однак і воно в 1905 р. перетворилося на акціонерне товариство [11, с. 136].

Висновок. Таким чином, прогресивне для початку ХІХ ст. Положення 1836 р., увійшовши до складу Зводу законів, набуло застиглої форми та не змогло розвиватися, що потягнуло за собою розвиток сепаратного права, коли статути компаній, затверджені указами уряду, іноді діаметрально відрізнялися від положень закону. З одного боку це надало надзвичайної популярності акціонерній формі та її привабливості для інвесторів, а з другого – породило неоднорідність основних положень в різних статутах, що призвело до невизначеності в правовому становищі акціонерних компаній. До того ж на початку ХХ ст. акціонерна форма в Російській імперії у порівнянні з європейськими країнами та США мала від-

чутне відставання у розвитку. Подальшого наукового інтересу становить вивчення поглядів дореволюційної акціонерної науки та розробок основних інститутів акціонерного права.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Каминка А. И. Акционерные компании. Юридическое исследование / А. И. Каминка. – С.-Пб: Ландау 1902. – Т. I. – 490 с.
2. Шершеневич Г. Ф. Курс торгового права. Т. 1. / Г. Ф. Шершеневич. – М. : «Статут», 2003. – 480 с.
3. Корпоративное право: Актуальные проблемы теории и практики / Под общ. ред. В. А. Белова. – М. : Юрайт, 2009. – 678 с.
4. Красильникова Т. К. Правовой статус акционерных обществ в России в XIX – начале XX веков: Историко-правовой аспект: автореф. дис. канд. юрид. наук // Т. К. Красильникова. – Саратов, 2001. – 26 с.
5. Черножуков М. В. Сепаратное акционерное законодательство в России в XIX – начале XX веков / М. В. Черножуков // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия: Право. – 2002. – № 1 (5). – С. 77-83 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik/99990195_West_pravo_2002_1\(5\)/B_9.pdf](http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik/99990195_West_pravo_2002_1(5)/B_9.pdf).
6. Тарасов И. Т. Учение об акционерных компаниях [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://lib.brstu.ru/website/bd/klassika_ros_civilizac/Elib/541.html.
7. Венедиктов А. В. Слияние акционерных компаний / А. В. Венедиктов. – Петроград: Петрогр. политехн. ин-т им. Петра Великого, 1914. – 385 с.
8. Цитович П. П. Труды по торговому и вексельному праву. Т. 1: Учебник торгового права. К вопросу о слиянии торгового права с гражданским / П. П. Цитович [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://lib.brstu.ru/website/bd/klassika_ros_civilizac/Elib/1417.html#722.
9. Каминка А. И. Основы предпринимательского права / А. И. Каминка. – М. : Зерцало, 2007. – 317 с.
10. Янжул И. И. Промысловые синдикаты или предпринимательские союзы для регулирования производства преимущественно в Соединенный Штатах Северной Америки / И. И. Янжул. – С-Пт., 1895. – 459 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.knigafund.ru/books/8632>.
11. Деєва Н. Е. Генезис акціонерного підприємства: українсько-російський досвід / Н. Е. Деєва // Культура народів Причорномор'я. – 2009. – № 172. – С. 134-138.
12. Корпоративне управління: [монографія] / І. Спасибо-Фатєєва, О. Кібенко, В. Борисова. – Х. : Право, 2007. – 500 с.